

TÓTH KATINKA*

KÖLTŐI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS MÁRTON LÁSZLÓ ÉS DARVASI LÁSZLÓ REGÉNYEIBEN

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.4.10>

Nem kívánunk pálcát törni régebbi korok mai szemmel nézve barbárnak látszó törvényei és törvénytelenégei fölött [...]. Munkánk célja nem több és nem kevesebb, mint a történet maga, ha úgy tetszik, egy ember igaz történetének elmondhatósága. Csakhogy egy ember igaz története valójában emberek és dolgok megszámlálhatatlan sokaságának igaz története, és ezen semmiféle szerkesztés, válogatás vagy csoportosítás nem tud változtatni [...].¹

Márton László

Az ember legnagyobb találmánya a kerék, a piszkafa és a kötelességtudat mellett, hogy szavakkal szólhat a másikkhoz, a szavait megvágathatja, színezheti, forgathatja, párosíthatja, rendezheti, röptetheti, vagy mint a magokat, elvetheti.²

Darvasi László

A költői igazságszolgáltatás fogalma a „jog és irodalom” morális aspektusok iránt érdeklődő humanista irányzatában központi jelentőségű. Tanulmányomban a morális ítélethozatali mechanizmusként értelmezett költői igazságszolgáltatás működését körvonalamozom két kortárs magyar Kohlhaas-intertextus, Márton László Jacob Wunschwitz igaz története című, 1997-ben megjelent regénye és Darvasi László 2019-ben publikált, Magyar sellő című műve alapján.

Vizsgálódásaim középpontjában az a kijelentés áll, hogy a nyelvi meghatározottságból adódó korlátok felismerését a költői igazságszolgáltatás előfeltételének tekinthetjük. Ez azt jelenti, hogy az olvasónak a morális ítélethozatal folyamatában – a releváns történetek feltárásakor, a karakterek számbavételekor, az ok-okozati összefüggések megalkotásakor, a döntése alapjául szolgáló norma meghatározásakor – feltétlenül számolnia kell a nyelvi kifejezőmód esendőségével. Számolnia kell tehát a diskurzusok egymásra rakódásával, továbbá azzal, hogy a jelentést bizonyos esetekben nem szavak útján, hanem más módokon, például narratívák egymás mellé állításával vagy szimbólumok értelmezésével lehet körvonalamozni. Könnyen belátható ennek „jog és irodalmi” jelentősége: amennyiben az olvasó az utóbbi összefüggést tudatosítja, akkor a nyelvi kötöttségekből eredő következményekkel várhatóan a valós morális vagy jogi döntéshozatali szituációkban is számolni fog.

* PhD, e-mail: toth.katinka.dr@gmail.com.

¹ MÁRTON LÁSZLÓ: *Jacob Wunschwitz igaz története* (Pécs: Jelenkor 1997) 139–140.

² DARVASI LÁSZLÓ: *Magyar sellő* (Budapest: Magvető 2019) 27. (Az eredeti szövegben „a kerék, a piszkafa és a kötelességtudat mellett” szókapcsolat van dőlt betűvel szedve.)

1. BEVEZETÉS

Heinrich von Kleist Kohlhaas-történetét – nevezzük azt „az igazságkereső ember örökérvényű tragédiájá”-nak³ vagy tekintsünk arra az igazság eltorzulásának példázataként – számos szépirodalmi alkotás hivatkozza, variálja, teremt újra az intertextualitás különböző útjain. Az eredeti műhöz szorosabban vagy lazábban kapcsolódó átiratok számtalan módon strukturálják, árnyalják vagy gondolják újra a „Kohlhaas-dilemmát”. A történetet ezúttal jog és irodalom metszéspontjai mentén, a költői igazságszolgáltatás kérdésére fókuszálva közelítem meg két hazai Kohlhaas-intertextus, Márton László *Jacob Wunschwitz igaz története* című, 1997-ben megjelent regénye és Darvasi László 2019-ben publikált, *Magyar sellő* című műve alapján.⁴

Tanulmányomban a két regény segítségével, a nyelv mint közvetítőeszköz szerepére fókuszálva tárom fel a *poetic justice* folyamatát. Vizsgálódásaim középpontjában az a feltételezés áll, hogy a nyelvi meghatározottságból adódó korlátok felismerése a morális ítélethozatali mechanizmus megkerülhetetlen tényezője, előfeltétele. Logikai úton könnyen belátható összefüggés ez, melyről azonban az igazságszolgáltatás alanyai hajlamosak megfeledkezni – legyen szó fiktív vagy valós történetről vagy akár jogi tényállásról –, és beérik az elhangzott vagy leírt szavak alapján legegyszerűbben megalkotható, „már hihető”, „egyik lehetséges” történettel. Éppen ezért figyelmet érdemel, hogy a szépirodalmi mű mennyiben képes az ilyen döntéshozói attitűd megváltoztatására.

2. MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

2. 1. TERMINOLÓGIAI ELŐLJÁRÓ: A *POETIC JUSTICE* PROBLÉMÁJA

A költői igazságszolgáltatás fogalmát az irodalomtudomány nem értelmezi egységesen, nem is beszélve arról, hogy a kifejezést a köznyelvben is használjuk, gyakran pejoratív értelemben. Szükségesnek látszik ezért röviden összefoglalni a további gondolatmenet alapjául szolgáló interpretációt.

Megközelítem recepcióközpontú: a költői igazságszolgáltatást – Eibl nyomán – a befogadó irányából, az ösztönös igazságérzeten alapuló, igazságszolgáltatásra irányuló olvasói elvárásként értelmezem.⁵ Nem a doktrína klasszikus interpretációjára támaszkodom tehát, mely szerint költői igazságszolgáltatásról akkor beszélhetünk, ha az irodalmi műben a jó elnyeri méltó jutalmát, a rossz pedig megbűnhődik.⁶ A kogni-

³ BABITS Mihály: *Az európai irodalom története* (Budapest: Európa 1957) 299.

⁴ Vö. 1–2. lj.

⁵ KARL EIBL: „Az értelmet generáló költői igazságosság” [ford. Christiana GULES – SZABÓ Judit] 420. *Helikon* 2021/3. 416–441. vö. HORVÁTH Márta: „Morális ítélet és detektívtörténet” in HORVÁTH Márta – SZABÓ Erzsébet (szerk.): *Hogyan olvasunk krimit? Új perspektívák a detektívtörténet kutatásában* (Budapest: Ráció 2019) 93.

⁶ A „klasszikus”, XVII. századra visszavezethető interpretáció szerint a szerző a felborult világrendet állítja helyre azáltal, hogy az erkölcsi jó elnyeri méltó jutalmát, a rossz pedig megbűnhődik, lásd: THOMAS RYMER: „Tragedies of the Last Age...” (1677) in CURT A. ZIMANSKY: *The Critical Works of*

tív poétika több képviselője azért kérdőjelezte meg a poétikai elv előbbi, klasszicista irodalomfelfogást tükröző interpretációját, mert az számos, erős befogadói aktivitást igénylő, az értelmező erkölcsi érzékét igencsak próbára tevőszöveg esetén használhatatlannak bizonyult. Holott: pszichológiai kutatások szerint az olvasó az előbbi, „morálisan ambivalens” művek esetén is komoly erőfeszítéseket tesz azért, hogy a hőn áhított költői igazságszolgáltatást beteljesülni lássa.⁷ A morális döntéshozatal folyamatára fókuszálva ezért a terminust az olvasó irányából, az igazságszolgáltatás megvalósulására irányuló elvárásként értelmezem, mely elvárás – nem melleleg – az irodalmi mű interpretációjának folyamatát is nagymértékben meghatározza.⁸

2. 2. A „SZÉPIRODALMI TÜKÖR” KIVÁLASZTÁSÁNAK SZEMPONTJAI

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy miért a *Jacob Wunschwitz igaz története* és a *Magyar sellő* szolgál a morális ítélethozatal nyelvi aspektusaival kapcsolatos vizsgálódásaim „szépirodalmi nyersanyagául”.

Választásom oka egyrészt módszertani. Kleist *Kohlhaas Mihályját* mint referencialapot mindkét szövegben tetten érhetjük; a regényekben központi szerepet játszik a nyelvi meghatározottság kérdése; mindkét szöveg értelmezését erősen meghatározza a narratív szituáció; mindkét mű hazánkban jelent meg bő két évtizednyi különbséggel; műfajuk azonos. A hasonló vonások megfelelő alapot biztosítanak a kétfajta transzformáció egyediségében rejlő különbségek megragadására: nem utolsósorban az igazságszolgáltatás megvalósulásának lehetőségeire is eltérő válasz(oka)t adnak, így morális kihatásuk is más.

A két regényre nem utolsósorban a kortárs szövegek által kínált kihívás miatt esett a választásom: megragadhatjuk-e a példázatszerű vagy moralizáló olvasatoknak ellenálló, „morálisan ambivalens”, bizonytalanságokat, „üres foltokat” tartalmazó szépirodalmi művek morális relevanciáját? Körvonalazhatjuk-e a meghatározatlanságokat csúcsra járató, a „nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságot”⁹ tükröző posztmodern szövegek morális hozadékait? Rendkívüli jelentőségű kérdés ugyanis, „hogyan [...] a posztmodernnek nevezett elméleti fordulat után [...] milyen etikai viszony gondolható el irodalmi szövegek és az olvasatok között, azaz milyen

Thomas Rymer (New Haven – London: Yale University Press 1956) 26., 27., 32., 69.; vö. Wolfgang ZACH: *Poetic justice. Theorie und Geschichte einer literarischen Doktrin* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1986) 25., <https://doi.org/10.1515/9783110941654-004>. A *poetic justice* „jog és irodalmi” megközelítéséhez lásd továbbá Martha C. NUSSBAUM: *Költői igazságszolgáltatás* [ford.: PÁPAY György] (Budapest: MMA Kiadó 2021); továbbá HORKAY HÖRCHER Ferenc: „A költői igazságszolgáltatásról” *Iustum Aequum Salutare* 2007/2. 43–55. <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20072sz/06.pdf>.

⁷ Eibl igazolta, hogy az olvasó az értelmezés során az irodalmi szöveg meghatározatlan vagy ellentmondásos helyeit a költői igazságszolgáltatásra vonatkozó elvárásának megfelelően „pótolja ki” (például bünt tulajdonít az olyan szereplőnek, akinek sorsa a történetben kedvezőtlenül alakul). Lásd: EIBL (5.lj.) 420.; vö. HORVÁTH (5. lj.) 92–93.

⁸ EIBL (5.lj.) 420.

⁹ Jean-François LYOTARD: „A posztmodern állapot” [ford.: BUJALOS István – OROSZ László] 8. in: Jürgen HABERMAS – Jean-François LYOTARD – Richard RORTY: *A posztmodern állapot* (Budapest: Századvég–Gond 1993) 7–145.

etikai relevanciája lehet az olvasásnak.”¹⁰ Tanulmányomban rámutatok, hogy a költői igazságszolgáltatás recepcióközpontú értelmezésével az előbbi művek morális hozadékait is tetten érhetjük.

3. AZ „IGAZTÖRTÉNET” ELMONDHATÓSÁGÁVAL KAPCSOLATOS POSZTMODERN DISKURZUS

A „történés mint olyan” mindkét mű esetében a szerzői konstrukció – olvasóban folytatódó – eredményeként értelmezhető, ebből következően nyelvileg meghatározott. Mindkét szerző tudatosan használja a nyelvet a lehetséges alternatív valóságok megjelenítésére vagy éppen a valóság hozzáférhetetlenségének ábrázolására. Felfogásuk e vonatkozásban Foucault-éval rokonítható: a történelemre nem tekinthetünk racionálisan átlátható, egyértelmű ok-okozatiságot mutató, lineáris folyamatként, az eseményeket kizárólag diskurzusokon keresztül közelíthetjük meg. A diskurzus pedig nyelvi jelenség: a történeti valóságot mint sajátos „alapdiskurzust” tehát sohasem tudjuk teljes mértékben feltárni.¹¹

A műfajiség kérdése mindezzel szorosan összefügg. Az olvasónak egyik mű esetében sem lehet kétsége afelől, hogy nem klasszikus történelmi regénnyel van dolga: a *Jacob Wunschwitz igaz története* az ún. áltörténelmi regények vagy metafikciós történelmi regények közé tartozik. A historiográfiai metafikció fogalmát Linda Hutcheon alkotta meg a posztmodern poétikáról szóló nagyhatású munkájában.¹² Hutcheon Hayden White történetfilozófiájával rokon elképzelésének lényege, hogy a történelem csak szövegeken, narratívákon keresztül – a nyelv közvetítése segítségével – közelíthető meg, valóság és fikció, hitelesség és valószínűség kategóriái egymástól nem elválaszthatók.¹³

A magyar történelmi regény fejlődését tárgyaló szakirodalom kiemeli, hogy hazánkban különösen az ezredforduló előtti néhány évben aratott nagy sikert a hagyományt újraíró – részeire szedő –, átértelmező metafikciós történelmi regény műfaja.¹⁴ Markáns példája ennek a *Jacob Wunschwitz igaz története*, melyben Márton a kleisti Kohlhaas-hagyományt transzformálja a Hayden White-i történe-

¹⁰ Kovács Edit: „Fikcionalitás, narrativitás, etika” in: Szabó Erzsébet – Vecsey Zoltán (szerk.): *A irodalmi fikció megértésének elméletei* (Szeged: Germán Filológiai Intézet 2019) 175–202. 176.

¹¹ Michel Foucault: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája* [ford.: Romhányi Török Gábor] (Budapest: Osiris Kiadó 2000).

¹² Linda Hutcheon: *A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction* (New York – London: Routledge 1988) 5.

¹³ Hutcheon (12. l.) vö. Hayden White: *A történelem terhe* [ford.: Berényi Gábor et al.] (Budapest: Osiris Kiadó 1997).

¹⁴ Ennek okát Bokányi abban látja, hogy az irodalom ekkorra már mentesült a társadalmi szerepvállalás terhe alól, és – „új köntösben” – visszatért a történelmi regény műfaja. Lásd: Bokányi Péter: *Ahogy sohasem volt. A történelmi regény változatai az ezredforduló magyar irodalmában* (Szombathely: Savaria University Press 2007). 89–94. Ebben az időszakban született Háy János *Dzsigiderlen. A sziv gyönyörűsége* (1996), Láng Zsolt *Bestiárium Transylvaniae. Az ég madarai* (1997) és Darvasi László *A könnyemutatványosok legendája* (1999) című áltörténelmi regénye is, melyekre szintén mágikus realista írásmód jellemző.

lemfilozófia jegyében, fókuszba állítva a kérdést: mennyiben lehetséges megtörténi eseményeket, összefüggéseket utólagosan, nyelvi eszközökkel rekonstruálni. Itt válik láthatóvá az, ami a regényt irodalom és morál kapcsolata szempontjából izgalmassá teszi: nekünk szegezi ugyanis a kérdést, hogy miben jelölhető meg a „narrativitás értéke a valóság megjelenítésében”,¹⁵ milyen szerepet játszanak a morális ítélethozatal folyamatában a történetfolyam egymásra rakódó minitörténetei. És egyáltalán: „elképzeltető-e olyan nézőpont, ahonnan a valódi személy valódi története vehető észre, nem pedig a körükön fonódó fikciók egyike vagy másika?”¹⁶

Míg Márton a metanarratíva utolérhetetlenségére egy önreflektív, metafiktív történelmi regénnyel reagál, addig Darvasi a *Magyar sellőben* – a szintén historiográfiai metafiktiónak tekinthető számos korábbi művével ellentétben¹⁷ – a referenciától, a konkrét történelmi háttértől eltávolodva egy tértől-időtől független, erős atmoszférájú, zárt világot hoz létre, „állandósuló apokalipszis-állapot”-ot ábrázol.¹⁸ A *Magyar sellőben* az „egyetlen igaz történet” szavakkal való utolérhetetlensége úgy jelenik meg, hogy a szöveg a mítosz, a mese képeibe, archaikus toposzokba sűríti az elmondhatatlant. Jonas és a többi szereplő történetének elbeszélése során a szerző sajátosan ötvözi a mesei-mitikus és a satirikus-groteszk elemeket, célja mindezzel a diktatórikus működés „természetrájának” példázatszerű ábrázolása.¹⁹

4. A DERIVÁLT KOHLHAAS-TÖRTÉNET

A *Jacob Wunschwitz igaz történetéből* felfejthető „egyik lehetséges” történet dióhéjban a következő. 1604-ben, Guben városában a szőlősgazdák fellázadnak a városi tanács önkényes, jogtalan döntései ellen. Jacob Wunschwitz kelmefestő e konfliktusba keveredik bele véletlenül, és az események láncolata végül ahhoz vezet, hogy az elégedetlen tömeg élére kerül. A polgári lázadást a hatalom elfojtja, vezetői büntetlenül távoznak, a helyzet békés megoldására, megegyezésre törekvő Jacob Wunschwitzot azonban a császári megbízott lefejezteti (jobban mondva, valószínűleg lefejezik, mert a történet a pallos emelésének pillanatában lezárul).

Márton erősen épít a *Kohlhaas Mihályra*: nemcsak a figura maga ismerhető fel Wunschwitz alakjában, hanem stílusában, képiségekben, nyelvhasználatában is megidézi Kleistet.²⁰ A központi téma transzformációjának lényegét lényegre törően fog-

¹⁵ WHITE (13.lj.) 103.

¹⁶ MÁRTON László: „Az »igazi« szereplő »igazi« története. Heinrich von Kleist Kohlhaas Mihály című elbeszélése egy régi krónika tükrében” in Uő: *Az ábrázolás iránytalansága. (Négy példa). Az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1995 márciusában elhangzott „Arany János előadások” írott változata* (Budapest: Anonymus 1995) 32.

¹⁷ Vö. 14. lj.

¹⁸ MARTZY Réka: „De ki ül a budin? Darvasi László: Magyar sellő, Magvető, 2019.” *Prae.hu* 2020. február 28. <https://www.prae.hu/article/11435-de-ki-ul-a-budin/>.

¹⁹ Vö.: SZÁNTAI Márk: „A diktatúra természetrajza. Darvasi László: Magyar sellő” *KULter.hu* 2020. augusztus 25., <https://www.kulter.hu/2020/08/a-diktatura-termeszetrajza/>.

²⁰ Márton László – a hazai Kleist-összkiadás résztvevőjeként, Kleist-fordítóként, számos kapcsolódó tanulmány szerzőjeként – a német szerző írásművészetének egyik legnagyobb hazai ismerője. *A Kohlhaas Mihállal Az igazi szereplő „igazi” története és A leírhatatlan pillantás* című tanul-

lalja össze Radnóti Sándor: „Kleist néhány szílat végigvezetve rendkívüli céltudatossággal tör a végeredményre, ami a Kohlhaas esetében egyébként patológikus, ugyanis Kohlhaas a maga igazságát keresve megőrül. Mártonnál Jacob Wunschwitz nagyon modern figura, aki benne találja magát az eseményekben, belekeveredik a dolgokba, amelyekből ilyen-olyan okok miatt nem tudja kivonni magát.”²¹

Míg Márton parafrázisában elsődlegesen – bár nem kizárólag – a *Kohlhaas Mihály* nyomai fedezhetők fel, addig Darvasi több Kleist-szövegből építkezve rajzolja meg az egyén hatalmi önkényhez való viszonyulási módozatainak palettáját.²² A német szerző szövegüniverzumához fűződőkapcsolatra utal már egyből a mű felütése: a regény egyik mottójaként Kleist-novellarészlet olvasható (mely elbeszéli, hogy a magyarországi királyi tóban a halászok egy különleges „négy lábú élőlényt” találtak, innen a magyar sellő motívuma). Az olvasónak feltűnhet továbbá, hogy a mű a szerző korábbi német tárgyú novelláinak egymáshoz lazábban kapcsolódó füzére, melyek közül több Kleist-átírat.²³

A *Magyar sellő* cselekménye egy XIX. századi, vélhetően német vagy osztrák kisvárosban játszódik. Epizódyszerű történetekben mutatja be egyrészt a mindenkori hatalmi önkénygyakorlás különböző módozatait a ködöbálástól a gróf úr „alfelének illetésére” való kötelezésig,²⁴ másrészt a közösség tagjainak mindezzel történő megküzdési módszereit az alávétéstől (szó szerinti „segnyalás”, a gróf szeretőjévé válás és így tovább) a nyílt konfliktusvállalásig. Kohlhaas-alteregőként a regényben Jonas, a szénégető alakja értelmezhető, aki komoly hatalmi nyomás ellenére sem hajlandó igazságnak mondani a hazugságot, és – Kohlhaas Mihálytól eltérően nem elsősorban a megsértett jogérzete, mint inkább a túlélése érdekében – megkérdőjelezi a gróf és mindenkori intézői parancsait, még ha ezért súlyos árat kell is fizetnie.

mányában foglalkozik részletesen. Lásd: MÁRTON (16. lj.) 31–44., továbbá MÁRTON László: „A leírhatatlan pillantás. Heinrich von Kleist prózájáról” in Uó: *Az áhitatos embergép* (Pécs: Jelenkor 1999) 133–146.

²¹ Radnóti Sándor megállapítása a Kossuth rádióban 1997. június 5-én elhangzott beszélgetésben, melynek szerkesztett és kibővített változatát lásd: „Márton László Jacob Wunschwitz igaz története című könyvéről beszélget Angyalosi Gergely, Bán Zoltán András, Németh Gábor és Radnóti Sándor. Irodalmi kvartett” *Beszélő*, 1997/7., <http://beszelo.e3.hu/cikkek/marton-laszlo-jacob-wunschwitz-igaz-tortenete-cimu-konyverol>.

²² A *Kohlhaas Mihály*val való intertextuális kapcsolat egyértelműen jóval lazább, mint Márton átírta esetében; Kleist elbeszélésének nyomai azonban a *Magyar sellő*ben is felfedezhetők.

²³ A szerző szavaival: „Született az elmúlt év alatt néhány novellám Kleist árnyékában. Láttam őt, amikor a szövegeket írtam. Hallottam, a szomszéd szobában tett-vett.” CSEJTEI Orsolya: „A lazadás fennkölt és trágár regénye – Darvasi László ártatlanságról és nevetésről” *Népszava* 2019. október 26., https://nepszava.hu/3054679_a-lazadas-fennkolt-es-tragar-regenye--darvasi-laszlo-artatlansagrol-es-nevetesrol. Ilyen novella például: DARVASI László: „Livius Prokub bal füle” *Jelenkor* 2014/7–8. 761., <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2970/livius-prokub-bal-fule>.

²⁴ DARVASI (2. lj.) 54.

5. AZ ELBESZÉLŐI HELYZET MORÁLIS KIHATÁSAI

Márton elbeszélője utólagosan, „a huszadik század utolsó évtizedéből” tekint vissza a Guben városában játszódó, XVII. század eleji eseményekre.²⁵ Egyrészt már-már valószínűtlenül részletesen, dokumentarista pontossággal ad számot minden apró mozzanatról – kapcsolódjon az szorosabban vagy lazábban a Wunschwitz-történethez –, és az elbeszéltek igazolására jelentős mennyiségű korhű dokumentumot vonultat fel:²⁶ összességében azt a látszatot kelti, mintha mindentudó narrátorként, az „egyetlen igaz történet” krónikásaként kínosan ügyelne minden parányi részletre. Másrészt azonban – posztmodern mesélőként – a részletek burjánzó, barokkos leírását fiktív, mágikus realista világot idéző, meseszerű elemekkel, továbbá – a historigráfiai metafikció műfajára jellemző módon – önreflektív és/vagy ironikus kiszólásokkal, elbeszélői kételyekkel és felismerésekkel tűzdeli tele.²⁷

Az olvasó így Ricœur „bizalomra nem méltó elbeszélőjeként” tekinthet csak a történet krónikására:²⁸ olyan narrátorként, aki önkényesen világít meg vagy rejt el egyes részleteket, kényének-kedvének megfelelően rangsorol fontos és említésre sem méltó mozzanatok között.²⁹ Lineáris történetészövegről szó sincs, az elbeszélő évszázadokat ugrál az időben – a főhős a regény közepén az NDK XX. századi államelnökeként jelenik meg, majd ismét visszatérünk a XVII. századba –, az okozati viszonyok esetlegessé válnak.³⁰ Márton Kohlhaas-parafrazisa esetén nem beszélhetünk egyetlen koherens eseménysorozatról, csak egymásra rakódó mese-szeletkékről; még azt sem tudni pontosan, mikortól meddig, honnan hová tart a történet, kivégzik-e Wunschwitzot a krónika végén vagy nem.

Darvasi regényében az elbeszélhetőség kérdése szintén központi problémafelvétel. Bár az események hely- és időkoordinátái meghatározhatók, a szöveg időtlenséget, állapotyszerűséget sugároz, a történések példázatszerűségét demonstrálva. Lineáris történetvezetésről itt sem beszélhetünk, az egyes szereplők novellái lazábban kapcsolódnak egymáshoz, ugyanúgy a töredezettség érzését keltve az olvasóban, mint Márton átírata.

A költői igazságszolgáltatás szempontjából releváns ok-okozatiság a *Magyar sellő* alapján is nehezen tárható fel: Darvasi narrátora nem magyaráz, nem indokol, számos mozzanat szándékoltan balladai homályban marad, legfeljebb sejtethető. Mindez

²⁵ „[...] e sorok írásának idején, a huszadik század utolsó évtizedében” – MÁRTON (1. lj.) 84.

²⁶ Lásd például Promnitz báró „hirdetményét” Wunschwitz kivégzéséről – MÁRTON (1. lj.) 226.

²⁷ Egy példa erre: „Számot kell azonban adnunk valamiről, amit az eddig elmondottakon túlmenően tudunk, még akkor is, ha részint az elhíttetés nehézségeivel rendítjük meg az olvasó belénk vetett bizalmát, részint azzal, hogy az elbeszélés irányítójaként lemondunk eddigi pártatlanságunkról.” MÁRTON (1. lj.) 227.

²⁸ Paul RICŰR: „A szöveg és az olvasó világa” in Paul RICŰR: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok* [szerk.: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, ford.: ANGYALOSI Gergely et al.] (Budapest: Osiris 1999) 320.

²⁹ Márton meglátása szerint a *Kohlhaas Mihályban* Kleist narrátora hasonló elbeszélésmódot követ. MÁRTON (20. lj.) 139.

³⁰ Egy példa: „Ám az is lehet, hogy egyéb okból mutatkozott Andreas Myrus a szőlősgazdák pártfogójának, és ha így van, akkor történetünk során alighanem ezekre az okokra is fény fog derülni.” MÁRTON (1. lj.) 24.

az elbeszélői hangban sajátosan tükröződik: a lírai elbeszélésmód újra és újra az élőbeszédet imitáló szövegekkel kapcsolódik össze.³¹ A vissza-visszatérő, dőlt betűvel szedett, általában rendkívül agresszív megszólalásoknál nehéz eldönteni, hogy ki beszél: a narrátor, a szereplők vagy a kisvárosi közössége – ezzel a feladattal az értelmezőnek kell megbirkóznia. Darvasi a gyakori erőszakos kiszólásokkal újra és újra felpofozza olvasóját, és az adott történetrészlet vagy egy metafora továbbgondolására, saját elváráshorizontjával való ütköztetésére kényszeríti, vagy éppen a mindenütt jelenlévő hatalom durvaságának tudatosítására ösztönzi őt.

6. A NYELVI ESENDŐSÉG MORÁLIS ASPEKTUSAI

A regények közös vonása, hogy az „egyetlen igaz történet” szavakkal való elbeszélhetőségét kérdőjelezi meg: míg azonban a *Jacob Wunschwitz igaz történetében* arra kerül a hangsúly, hogy az események jelentése utólagosan, a nyelv segítségével, interpretációk révén jön létre, Darvasi a szavakkal elmondhatatlant metaforákba sűríti, sajátos traumanyelvet hozva létre.³²

Márton egy tanulmányában megjegyzi: Kleist ismeretelméleti megrendülésének „két fontos mozzanata van: az egyik a látás elégtelenségének szemléletesen kifejezett felismerése, a másik a nyelvi megformálás esendőségének nagy nyelvi erővel és gazdag retorikai alakzatokkal történő kifejezése”.³³ A *Jacob Wunschwitz igaz történetében* a leírtak mindkét mozzanata azonosítható. A burjánzó leírások, a sokhosszabb-rövidebb történetecske, a túláradó, gyanút keltő mindentudás nemhogy közelebb vinné az olvasót a történésekhez, hanem éppen ellenkezőleg: a lényegtől téríti el.³⁴ A narrátor – a white-i narratív történetfilozófia jegyében – a történeti valóság számtalan interpretációjával vagy éppen saját korábbi meglátásainak megkérdőjelezésével a szerzői konstrukció eredményeként határozza meg a történetet.

Darvasinál nincsenek burjánzó leírások vagy önreflektív kételyek: a diktatúra sűrített természetrajzával ezek nem lennének összeegyeztethetők. A *Magyar sellő* mind nyelvi – például káromkodások gyakori közbeiktatásával –, mind képi-ségében megjeleníti az elnyomó hatalmi rendszerek agresszív iróniáját (példának okáért: szartartó ládikát szögeznek az egyik alattvaló fejére). Nem véletlen az Örkény-paratextus mottóként való szerepeltetése: a groteszk mint esztétikai minőség Darvasinál is a diktatúrával szembeni túlélési stratégia részét képezi.

³¹ „Egy boldogtalan óras fojtotta bele a feleségét az egyik közeli tavacskába, és a holttestet, melyet kétségtelenül feszítettek a benne felgyülemlett gázok, a harangszó hozta föl a fodrozódó víz felszínére. *Csak fölfigta magát a csalfa némbere.*” DARVASI (2. l.)17. (Kiemelés az eredetiben.)

³² „A kimondhatatlan szó és a szavakkal megfogalmazhatatlan látvány és érzés nem más, mint trauma, amit a metafora közelíthet meg, és ami a mítosznak is legfőbb alapanyaga.” – MELHARDT Gergő: „Érteni az idők szavát. (Darvasi László: *Magyar sellő*)” *Műhely* 2020/3. 67–69., https://epa.oszk.hu/02900/02978/00077/pdf/EPA02978_muhely_2020_3_067-069.pdf.

³³ MÁRTON (20. l.) 135.

³⁴ Vö. BOMBITZ Attila: „Feltételes múlt, feltételes történelem” in Uő: *Akit ismerünk, akit sohasem látunk* (Pozsony: Kalligram 2005) 103–104.

A regény számos eszközzel érzékelteti: a hatalmi önkény rendszerében a szavak elvesztik eredeti jelentésüket – ezzel a morális döntéshozónak számolnia kell. Egyrészt a manipulálás eszközeivé válnak (Jeremiás Mozart tortúramester feladata például, hogy kínzással az alattvalók „szavait a helyes irányba terelje”³⁵), a hazugságot valósággá, a valóságot hazugsággá képesek alakítani; másrészt pedig e rendszerek sajátja, hogy bizonyos dolgok kimondása vagy tiltott vagy éppen teljesen felesleges: „a hatalom, illetve annak különböző formákban megjelenő gyakorlása és alkalmazása nemcsak törvények és papírra rótt paragrafusok révén történt, hanem szóbeli utasításokban vagy ki sem mondott, de magától értetődően teljesülő elvárásokban, javaslatokban és tanácsokban”.³⁶

Darvasi Kleist-intertextusa a morális döntés szempontjából alapvető fontosságú mozzanatra világít rá: arra, hogy bizonyos esetekben – például alá-fölé rendeltségi helyzetekben – a szavak szó szerinti értelmezése félrevezető lehet. A morális döntéshozónak ilyenkor más úton kell megközelítenie a jelentést, például metaforák segítségével, az említett traumanyelv közvetítésével: „Arra gondolt, amikor ő maga lesz a szenvedés része, jöllehet ennél nagyobb szenvedések is akadnak, nincsenek rendes szavak. Elvesznek. A lepkék voltak azok a szavak. Amiket Jeremiás Mozart *talált ki*.”³⁷

7. A MORÁLIS „TÉNYÁLLÁS” FELTÁRÁSÁNAK PROBLÉMÁI

A kiindulópontom az volt, hogy a *poetic justice* fogalmát recepcióközpontúan, az olvasó – eredendőigazságérzetéből fakadó – elvárásaként értelmezem. Vagyis: olvasóként szeretnénk beteljesülni látni a költői igazságszolgáltatást, így a jó győzelmét és a rossz megbüntetését; más kérdés, hogy az adott mű kielégíti-e erre irányuló vágyunkat.

A morálisítelethozatal folyamatában a döntéshozónak meg kell ismernie magát a történetet avagy – jogi nyelven szólva – a „tényállást”. Adódik tehát a kérdés: hogyan tárható fel ez a „tényállás”, milyen úton-módon közelíthető meg a történet maga? Hayden White szavaival a kérdés így hangzik: „Vajon a világ valóban jól megírt történetek formájában tárul fel előttünk, központi alannal, megfelelő bevezetéssel, tárgyalással, befejezéssel, s olyasfajta koherenciával, mely láttatni engedi a »véget« minden kezdetben?”³⁸

Ilyen értelemben vett „jól megírt”, koherens történet sem Márton, sem Darvasi szövegéből nem tárul fel. Mártonnál nem dönthető el pontosan, mikor kezdődik Wunschwitz saját története, ahogyan az sem, hogy hogyan és mikor ér véget; nem tudni, melyik kis további történetszeletke lesz releváns a főhős sorsának alakulása szempontjából és melyik nem: „mielőtt beléptetnénk Jacob Wunschwitzot saját

³⁵ „Jeremiás Mozart vagyok, kérem, amint azt biztosan tudja, meg fogom kínozni. Feladatom ez, az ön sanyargatása. Feladatom, hogy a szavait a helyes irányba tereljem.” DARVASI (2. lj.) 40. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁶ DARVASI (2. lj.) 15–16.

³⁷ DARVASI (2. lj.) 119–120. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁸ WHITE (13. lj.) 141.

igaz történetébe, magunk is hosszasan gondolkodtunk rajta: melyik pillanatban dől el, hogy valaki szereplője lesz egy történetnek, és hogy az, ami történik vagy történt, mitől lesz visszamenőleg is az ő személyéhez köthető?”³⁹ Sőt, mi több: a főhős identitása is megkérdőjeleződik, amikor – néhány oldal erejéig – a XX. században, Wunschwitz elvtársként látjuk őt viszont. Ehhez jön még, hogy linearitásról, az események átlátható ok-okozati kapcsolatáról sem beszélhetünk: „az idő mint rendezőelv már a jelenlegi elbeszélői pillanatban is önmaga ellen fordul; az, hogy mégis különálló mozzanatokot igyekszünk bemutatni, holott összeolvadnak az események, és hogy összefüggéseket igyekszünk teremteni köztük, holott szilánkos-sá vannak töredezve, tekinthető akár az elbeszélői pártatlanság önkényének is.”⁴⁰

A „bizalomra nem méltó” narrátor pedig a történelem feltárásában – minden ékes-szóló, részletes leírása ellenére – nemhogy a morális döntéshozó segítségére sietne, hanem ellenkezőleg: elbizonytalanítja őt. A „tényállás” így az olvasó számára nyitva marad: nincs miről ítéletet hozni. A regény középpontjában nem az eseményekkel együtt sodródó, jellegzetesen posztmodern Kohlhaas-alaknak való költői igazságszolgáltatás áll, hanem az „igaz történet” elbeszélhetőségének kérdése, tehát a fókusz a transzformáció során a Kohlhaas-téma morális aspektusairól az elbeszélhetőség kérdésére kerül át. Márton ezt így fogalmazza meg: „Nem kívánunk pálcát törni régebbi korok mai szemmel nézve barbárnak látszó törvényei és törvénytelen-ségei fölött [...]. Munkánk célja nem több és nem kevesebb, mint a történet maga, ha úgy tetszik, egy ember igaz történetének elmondhatósága.”⁴¹

A *Magyar sellőben* – bár e regénynek is meghatározója a folyamatosan megszakított, kihagyásos történetészövés – nem beszélhetünk a „jelentések eltűnéséről”, a „tényállás” – amennyiben az olvasó megfelelően dekódolja a szöveget – könnyebben rekonstruálható.⁴² A jelentéseket a szövegben nem a narrátor vagy a szereplők szavai mentén körvonalazhatjuk elsősorban: a szavak a megrajzolt diktatórikus viszonyok között hazugok, manipuláltak, kifejezetten félrevezetőek lehetnek, vagy éppen teljesen felesleges kimondani azokat. A „tényállás” felderítésének irányjelzői, az értelmezés számára fix referenciapontok lehetnek az archetipikus viszonyok (például Jonas és Jakab apa-fia viszonya), a metaforák (a gróf által kivágni szándékozott fa, a sellő vagy a bohócok képe); a Darvasinál gyakori beszélő nevek (az összes grófi intézőt Henriknek hívják; a grófnak pedig – jelzésértékűen – egyáltalán nem tudjuk meg a nevét); a biblikus motívumok (Jakab és Jonas neve vagy a kődobálás metaforája).⁴³

A *Magyar sellőben* tehát a történet – a balladai homályok ellenére – többé-kevésbé dekódolhatjuk. A szereplőket nem tekinthetjük kidolgozott jellemeknek: a példázatszerű történetben mindössze annyi a funkciójuk, hogy a hatalmi önkényhez való egyéni viszonyulási módozatok egy-egy lehetséges alternatíváját bemutassák a be-

³⁹ MÁRTON (1. l.) 42.

⁴⁰ MÁRTON (1. l.) 180.

⁴¹ MÁRTON (1. l.) 139.

⁴² Vö. MEDVE A. Zoltán: „Újra és újra elmesélni a világot: Darvasi László” in Uő: *Struktúrák, nyelvi-ség, hagyomány. A huszadik század végének magyar (próza)irodalmáról* (Baja: Eötvös József Főiskolai Kiadó 2009) 102.

⁴³ Medve A. Zoltán is számos „állandó vonatkozási pontot” nevesít, lásd MEDVE A. (42. l.).

hódolástól a lázadásig – és pedig anélkül, hogy az elbeszélő bármelyik utat morálisan minősítené. Jonast a közösség a hatalmi manipuláció hatására bolondként könyveli el, a szénégető a többiekől – Kohlhaas Mihályhoz hasonlóan – fokozatosan elszigetelődik. Jonas lesz az a karakter, aki egy bizonyos határon túl nem hajlandó igaznak mondani a nyilvánvaló hazugságot, és – saját autentikus létének megőrzése, gyakorlatilag a túlélés érdekében – fellázad, ahogy tette ezt Tót is a mottóként hivatkozott Örkény-műben. A szénégető tudatosan végigveszi a szembeszállás lehetséges módjait az öngyilkosságtól a felkelés szervezéséig, végül mindegyiket elveti, és vállalja a büntetést, a szó szerinti elföldelést. A föld alatt azonban sajátjában egyesül a szabadságot jelképező sellővel: „Valamennyi levegő is akadt, nahát. Lélegzik. S hogy nem halt meg azonnal, nemcsak azt is érezte, tud gondolkodni, és bizonyos óvatos mozdulatok elvégzésére is képes, hanem hogy rá van bízva *minden*. Ez a minden most ő maga, és ennél több tényleg nem lehetséges. Én. És egyszerre megérzi, hogy nincsen egyedül. Hiszen az a lény is itt van. A sellő!”⁴⁴ A sellő pedig képes Jonast újjáteremteni, aki – a bibliai Jónáshoz hasonlóan – visszatér az élők világába. Részben mitikus-mesészerű, részben groteszk a Darvasi-féle költői igazságszolgáltatás, példázva, hogy a hatalmi önkény rendszerében csak ilyen kifordított szembeszállás lehetséges: „vinnyogva, sírva, földet prüszkölve röhögni kezdett, / hogy valóban, mi lenne válasz az arcátlanságra, ha nem egy ilyen másik, másfajta arcátlanság, hogy a neki ásott gödörbe, mellyel eggyé vált csaknem, / nem fulladt bele.”⁴⁵

8. A MÁRTON- ÉS DARVASI-FÉLE KÖLTŐI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS MORÁLIS HOZADÉKAIRÓL

A két regény közös vonása, hogy az értelmezés folyamatában aktív olvasói közreműködést igényelnek. A *Jacob Wunschwitz igaz története* esetében a befogadói aktivitás egyik fő katalizátora – elsősre talán ellentmondásosnak tűnő módon – a „bizalomra nem méltó” elbeszélő személyén keresztüli provokáció. Ricœur szerint „A bizalomra nem méltó elbeszélő [...] esete az olvasó felelősségre és szabadságra való felhívásának szempontjából különösen érdekes.”⁴⁶ Az ilyen narrátor felnőttnek tekinti az olvasót, aki nem kapja készen a „jól megírt”, koherens történetet. A szöveg többszörmertlenes egyenletet kínál: az értelmező feladata, hogy a rendelkezésére álló információkból összefüggő eseménysort hozzon létre, Jacob Wunschwitz ügyének „tényállását” rekonstruálja. Amennyiben pedig az egyenletnek nem egyetlen megoldása lesz vagy egyáltalán nem lesz megoldása: az olvasónak le kell szűrnie a konzekvenciákat.

A morális „tényállás” vizsgálatokor láttuk, hogy a történeti eseménysor, a „történet” nem tárható fel a maga teljességében – interpretációk, narratívák segítségével azonban megközelíthető. Az esztétikai, morális és jogi döntéshozatali folyamatokban rejtlő párhuzam éppen ebben a mozzanatban érhető tetten. Egy bírósági tárgyaláson például szintén narratívák, Nagy Tamás megfogalmazásában „érdekvezérelt

⁴⁴ DARVASI (2. lj.) 197. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴⁵ DARVASI (2. lj.) 198.

⁴⁶ RICŒUR (28. lj.) 320.

történetek” csapnak össze egymással: „nyilván más a vádlottnak a története, más az ügyészé, a védőé, a bírónak meg ebből össze kell kalapálnia valamilyen történetet. Nem beszélve arról, hogy a tanúknak is rengeteg különböző verziójuk van, amögött is húzódhat érdek [...]”.⁴⁷ Egy büntetőjogi tényállás feltárásakor a bírónak – Jakob Wunschwitz ügyéhez hasonlóan – szintúgy nehéz eligazodnia az ügy szereplőinek narratívái között, összetett feladat meghatározni a vallomások jogilag releváns elemeit, a tényállás hely- és időkoordinátáit. Jog és irodalom, pontosabban költői, morális és jogi igazságszolgáltatás kapcsolata szempontjából annak van jelentősége, hogy a döntéshozóban tudatosuljon az interpretációk sokfélesége, és felismerje az ebből eredő következményeket. Márton ezt – a regény tételmondatának tekinthető narrátori reflexiójában – következőképpen foglalja össze: „egy ember igaz története valójában emberek és dolgok megszámlálhatatlan sokaságának igaz története, és ezen semmiféle szerkesztés, válogatás vagy csoportosítás nem tud változtatni.”⁴⁸

A *Magyar sellő* szintén nagykorúnak tekinti olvasóját: a félelem vagy feleslegesség miatt ki nem mondott szavak, a metaforák, a Kleist-, Örkény- és bibliai hivatkozások mint értelmezési kapaszkodók komoly feladat elé állítják az átlátható „tényállásra” szomjazó morális döntéshozót. Ahogy a *Jacob Wunschwitz igaz történetében* sem a Kohlhaas-alteregő pontos történetének rekonstruálásán van a hangsúly, Darvasi számára sem Jonas meséje a fontos. A *Magyar sellő* „jog és irodalmi” hozadéka abban rejlik, hogy nyelvi megoldások és metaforák segítségével, gyomorbavágó őszinteséggel képes érzékeltetni a mindenkori diktatórikus hatalom működésének módozatait, a szavakkal való manipulálástól kezdve a megfélemlítésen át a módszeres kínzásig. Rávilágít: bizonyos esetekben – legyen szó bármilyen jellegű hatalmi helyzetről, alá-fölé rendeltségi viszonyról – az esztétikai, morális vagy jogi döntéshozónak számolnia kell azzal, hogy a szavak szó szerinti értelmezése, továbbá a kizárólag a kimondott szavak mentén való interpretáció félrevezető lehet. A jelentést ilyenkor más módszerekkel lehet megközelíteni: valamilyen traumanyelven; e traumanyelv hallgatásait, kihagyásait, szimbólumait pedig a döntéshozónak felismerni és dekódolni kell tudnia.

A *Magyar sellő* – Márton regényéhez hasonlóan – nem moralizál. Mindenkor érvényes példázatot rajzol meg a hatalom működéséről, és palettán mutatja be a hatalommal való egyéni megküzdési alternatívákat, hangsúlyozva, hogy a szerepek felcserélhetők: áldozatból a következő napra könnyen kődobálóvá lehet válni. Nyomasztó, fullasztó, alattomosan agresszív világot ábrázol, melyből az olvasó zsigerileg folyamatosan szabadulni kíván – ez azonban nem egyszerű. Kénytelen ugyanis szembenézni azzal, hogy maga hasonló helyzetben milyen túlélési stratégiát választana: a gróf úr „alfelének illetését”, saját nyelvének kivágását, vagy éppen

⁴⁷ „»Átmenni a másik térfélre.« Tamás a Tilos Rádióban” in FEKETE Balázs – MOLNÁR András (szerk.): *Iustitia emlékezik* (Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet 2020) 17.

⁴⁸ MÁRTON (1. lj.) 139–140. Thomka Beáta Márton elbeszélői módszerének célját találóan summázza: „A narrátori stratégia [célja], hogy [...] megérlelje olvasójában a felismerést, *igaz, hiteles történet* sem a művön kívüli, történeti, sem a művön belüli történeti és fikcionális valóságban *nem rekonstruálható, ám a dolgok viszonylagosságának tudatával létrehozható.*” THOMKA Beáta: „Jacob Wunschwitz igaz története” in THOMKA Beáta: *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák* (Budapest: Kijárat Kiadó 2001) 128. (Kiemelés: T. K.)

vállalná, hogy élve elföldeljük – ha egyáltalán lenne választása. A szöveg pedig mindaddig nem ereszti, amíg e – talán fájdalmas – szembesítés meg nem történik.

9. ÖSSZEGRZÉS

Vizsgálódásom fókuszában az olvasói morális ítélethozatali folyamatként értelmezett költői igazságszolgáltatás állt, ezen belül kiemelt figyelmet fordítottam a nyelv mint közvetítőeszköz szerepére. Az „igaz történet” szavakkal való elmondhatóságának kérdését a két tárgyalt mű részben eltérően közelíti meg: érdemes ezért e hasonlóságokat és különbségeket számba vennünk.

Közös a regényekben, hogy nem nyújtják készen az egyértelmű ok-okozati kapcsolatokat tartalmazó, lineáris történetet olvasójuknak, továbbá a legkevésbé sem moralizálnak, hanem intenzív értelmezési munkára, „szabadságra és felelősségre” hívják fel a költői igazságszolgáltatás alanyát.⁴⁹ A vizsgált szövegekben ilyen értelemben a Hamacher szerinti „nyelvi igazságosság” jelenik meg, mely kizárólag olyan „folyamatként” képzelhető el, mely a konkrét morális ítéletet nyitva hagyja:⁵⁰ „igazságosság ilyen értelemben [...] annyiban van, amennyiben az igazságosságról való döntés nyitva marad, és amennyiben a nyelv nem rekeszti be önmagát. Tehát az lehet igazságos, ami nem hoz vagy eleve nem is hozhat döntést, ítéletet valaminek, például saját magának az igazságossága felől”.⁵¹

Különbség azonban a regények között, hogy míg Márton – a white-i narratív történetfilozófiával összhangban – az egymásra rakódó narratívák viszonylagosságára irányítja a figyelmet, addig Darvasi metaforákat, mitikus képeket, agresszív szavakat vagy éppen groteszk fricskákat használ a metanarratíva megközelítéséhez. A két szöveg ilyen értelemben más-más jellegű kihívást kínál az értelmező számára a morális ítélethozatal folyamatában; az olvasó rekonstrukciós munkája azonban mindkét esetben kizárólag akkor lehet autentikus, ha számol a nyelvi kötöttségek-ből adódó korlátokkal. Ez utóbbi összefüggés felismerése tehát a költői igazságszolgáltatás előfeltételének bizonyult.

Megállapíthatjuk továbbá, hogy az olvasóközpontú költői igazságszolgáltatás megközelítés még a meghatározatlanságokat, ambivalenciákat csúcsra járató posztmodern szövegek morális hozadékainak megragadására is alkalmas, amennyiben a fókusz megfelelően határozzuk meg. A tárgyalt regények esetén a hangsúlyt a Kohlhaas-alteregő – Jacob Wunschwitz és Jonas – tettének erkölcsi megítélése helyett a történet nyelvi eszközökkel való elbeszélhetőségének kérdésére volt érdemes helyezni. Kevés kétség férhet ahhoz, hogy az utóbbi problémával való szembenézés az olvasó – mint társadalmi cselekvő – morális elváráshorizontját intenzíven alakítja, így a valós döntéshozatali folyamatokra is kihat.

⁴⁹ Vö. RICŒUR (28. l.) 320.

⁵⁰ BALOGH Gergő: „Affermatív. A performativitás kritikája Werner Hamacher munkásságában” in: BALOGH Gergő – PATAKI Viktor (szerk.): *BIA HANGJA. Az erőszak irodalmi és nyelvelméleti reprezentációi* (Eger: Liceum Kiadó 2021) 79–105., 132., <https://doi.org/10.17048/biahangja.2021.79>.

⁵¹ BALOGH (50. l.) 134.